

MAGYAR NYELVŐR

137. ÉVF.

*

2013. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A 20. század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások

1. Bár az újgrammatikus nézetrendszer számos korábbi dolgozatnak a tárgya, az eddigi tudománytörténeti áttekintések írói az iskola nyelvképét rendre egységesnek látták, így annak sajátos konceptuális kétféleségét általában nem is észlelték.¹ Az újgrammatizmus egyes elméleti-módszertani ellentmondásaira néhány munka szerzője ugyan felfigyelt, de – a belső következetlenségek részleges felismeréséből adódóan – az iskola szemléleti ambivalenciájának nyelvfilozófiai hátterére már csak töredékesen mutatott rá.²

Írásomban az irányzat téziseinek átfogó (az axiómákat érintő) analízisével az újgrammatikus tanok általános kétarcúságára úgy kívánok rámutatni, hogy mindezzel ne pusztán a nyelvészet historiográfiai képét árnyaljam. A nyelvtörténeti irányultságú iskola elvi-metodológiai kettősségeiről komplex módon, a háttér-okokkal való összefüggésükben igyekszem számot adni azért, hogy az elemzés eredményeire támaszkodva egyúttal a nyelvi változások sikeresebb modellezéséhez is szempontokat szolgáltassak.

2. Jóllehet az újgrammatikus vonulat a magyar nyelvészetnek mindmáig meghatározó ága, virágkorát nálunk a 20. század első három-négy évtizedében élte; az iskola tevékenysége ez idő tájt szinte a szakma egészét felölelte hazánkban. Az irányzat itteni változata – elődjét, az összehasonlító nyelvvizsgálatot mintegy magába integrálva – a századfordulótól a strukturalizmus negyvenes évekbeli térhódításáig a tulajdonképpeni magyar nyelvtudománnyal volt azonos. Még az olyan, a történeti nyelvészet szokásos kérdéseit nem igazán szorosan érintő területek is, mint például a kibontakozóban lévő fonetika, a mondattan, a szemantika és a nyelvjáráskutatás mind az újgrammatizmus elméleti-módszertani keretének és céljainak rendelődtek alá.

Mivel az újgrammatikus tanok klasszikus formájukban leginkább a kezdeti fázisban és az irányzat nyelvészeti hegemoniájának idején tanulmányozhatók, ezek sajátos filozófiai hátterét kutatva célszerű a 20. század első egyharmadának nyelvtudományára, a „budapesti iskola”-ként is emlegetett kortárs nyelvészek

¹ A hazai szakirodalomból ennek kapcsán vö. például Balázs 1970, Tompa 1970, H. Tóth 1996: 136–43; Máté 1997: 109–15, továbbá Cser 1999: 280–4, az irányzat másodgenerációs képviselőitől pedig többek között Bárzi 1953: 121–40, 1967a: 585–90, illetve Benkő 1991.

² Ehhez magyar vonatkozásban lásd Róna-Tas 1978: 103–8; Bezeczký 2002: 23–169, innen is főként 28–40, 71–2, 79–80, 92, valamint Fehér 2004.

tevékenységére fókuszálunk.³ Ez az időszak egyébként sem jelentéktelen: a század első harminc-negyven évének hazai nyelvtudósai munkáikkal olyan ismereteket közvetítettek, amelyeknek köszönhetően az itthoni újgrammatizmus a korabeli nemzetközi szakmának is általánosan ismert és méltatott szereplőjévé vált.⁴

3. Már azt a nyelvészeti vonulatot is jellemzi valamiféle szemléleti ambivalencia, amelyik egy-egy részletkérdés eltérő megítélése folytán világosan és következetesen ágazik el irányokra. Igazán (konceptuális értelemben) kétarcúnak egy nyelvtudományi iskola mégis akkor tekinthető, ha nyelvészetében az egymásnak ellentmondó elvi kijelentések rendszerint szimultán módon, ugyanazon szerzőktől származó írásokban vagy éppenséggel egy adott munkán belül tűnnek fel.

Azért, hogy a klasszikus újgrammatizmus markáns (nyelvfilozófiai eredetű) kétféleségére meggyőzően mutassak rá, az irányzat tanainak átfogó elemzését egyetlen személy, mégpedig a nemzetközi nyelvtudományban is elismert tekintély, Gombocz Zoltán szakmai életútjából kiindulva végzem el.⁵ Ez az eljárás az analízis általános (az iskola egészére kiterjedő) érvényét nemigen csorbítja. A kiváló magyar tudós tematikusan gazdag, külföldön is jelentősnek tartott publikációiban – az újgrammatikus nyelvészetet történeti-összehasonlító, néhol pedig saussure-i motívumokkal ötvözve – a korabeli nyelvészet minden meghatározó képviselőjére és eredményére reflektált. Munkássága feltétlenül alkalmasnak látszik arra, hogy a 20. század eleji magyar nyelvtudomány sajátos elméleti-módszertani ketősségét és a későbbi irányokhoz való viszonyát e köré szervezve tárjuk fel.

4. Közismert, hogy a 19. század hetvenes éveiben formálódó lipcsei újgrammatizmus a nyelvtudományban a schleicheri tanokat megkérdőjelező fiatal indogermanisták és szlavisták koncepciójaként jelent meg (vö. Osthoff–Brugmann 1878/1968: 11).⁶ Az iskolateremtő ifjak rebellis hozzáállása az első, programadó dolgozatok éles kritikai hangnemében is tükröződött, és egy olyan nyelvészetet ígért, amely a korabelitől nem pusztán részletkérdéseiben, hanem egészében különbözik.

A fiatal nemzedék által megfogalmazott bírálat egyik sarokpontja a nyelvi folyamatok rendszerszerűségének jellegére vonatkozott. Az újgrammatizmus német alapítói szerint az, hogy az összehasonlító nyelvészek az egymásnak ellentmondó tényekkel nemigen törődtek, így a szabályos hangmegfelelésekhez nem illeszkedő eseteken könnyedén túllépve ezeket egyszerűen nyelvromlásnak gondolták, súlyos módszertani vétség, a hangtörvények alól ugyanis nem engedhettünk meg kivételeket (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 16–7).⁷ „Ha elfogadunk

³ A nyelvészettörténeti elnevezéshez, illetve ennek többértelmű használatához lásd egyfelől Bárczi 1953: 137, 1967b: 588–9; Tamás 1956: 12–4; Fodor 1969: 180; Tompa 1974: 131, 1975: 197–8; Temesi 1980: 29; Kicsi 1997: 232, 2006: 48–9; Szépe 2000, másrészt pedig Benkő 1991.

⁴ Erről lásd például Bárczi 1953: 137, 1967b: 588–9; Szépe 2000; vö. még Temesi 1980: 29; Benkő 1991: 17–20; Cser 1999: 281, 2006: 509.

⁵ Gomboczról mint európai nyelvészről lásd Fehér filológiai jellegű összefoglalóját (2011b).

⁶ Ezen túl lásd Bárczi 1953: 131; Telegdi 1968a: 21, 1968b: 6; Róna-Tas 1978: 103; H. Tóth 1996: 120–1; Bynon 1997: 33–4; Máté 1997: 87–8; Robins 1999: 197.

⁷ Vö. Bárczi 1953: 131–2; H. Tóth 1996: 126, 129, 134; Máté 1997: 91–2; Robins 1999: 196–9, 201; Bezeckzy 2002: 28–9; Sándor 2011: 43.

tetszőleges, véletlen, egymással semmiféle összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel alapjában véve azt állítjuk, hogy vizsgálataink tárgya, a nyelv, nem hozzáférhető a tudományos megismerés számára” – szövegét August Leskien sommás kijelentése (1876: XXVIII, magyarul idézi Robins 1999: 198).⁸

A negatív észrevételek másik kulcseleme az volt, hogy a schleicheriánus nyelvészek a nyelvi törvényeket voltaképp a priori, a beszélő ember előzetes tanulmányozása nélkül minősítették vakon működő természeti jelenségeknek, ez pedig a vizsgálatok érvényességét eleve kétségessé tette (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 11–2, Paul 1920/1968b: 29–30).⁹ Az ehhez társuló körkörös érvelés problémája kapcsán Hermann Osthoff és Karl Brugmann Kialtványban sarkosan le is szögezte: a rekonstruált elemek „a történeti nyelvi alakulatok megítélésében általános mértékké váltak, annyira, hogy az összehasonlító nyelvtudomány lényegében az [...] alapformák segítségével alkotta meg általános elképzeléseit arról, hogy a nyelvek hogyan élnek, fejlődnek és alakulnak át. Hogy ez az út nem visz helyes vezérelvekhez a formák változásának és megújulásának kutatásában [...], ez annyira nyilvánvaló, hogy csak csodálkozhatunk, miért nem látták be oly sokan még mindig. Vajon nem éppen attól függ-e az elhíhetősége, a tudományos valószínűsége ezeknek a tisztán hipotetikus [...] alapformáknak, hogy mennyiben egyeznek a nyelvi formák fejlődéséről alkotott helyes elképzeléssel egyáltalán és hogy helyes módszertani alapelvek szerint vannak-e szerkesztve” (1878/1968: 13; a szerzők kiemeléseit töröltem).

Ezekből adódóan az újgrammatikusok úgy vélték, hogy a tudós csak akkor tárhatja fel a távoli múlt tényleges folyamatait, ha – az összehasonlító és a történeti megközelítést egynek és az egyedüli lehetségesnek tekintve – a változás összefüggéseinek megállapítása és az okok magyarázata során a leginkább megfigyelhetőtől halad az egyre kevésbé megtapasztalható felé. Hiszen ha a nyelv nem dolog, amely az emberek fölött áll, és külön életet él, akkor a változások egyedül az individuumtól indulhatnak ki, akinek viszont „pszichikai és fizikai tevékenysége az elődeitől örökölt nyelv elsajátítása és a tudatba felvett hangképek reprodukciója és újjáalakítása során minden időben azonos volt” (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 16). Ezért az a kutató jár el megfelelően, aki a törvényszerűségeket a nyelv valódi hordozóinak, az egyének beszédének „pszichofizikai” jellegzetességeiből származtatja, és az élőnyelvi sajátosságokat olyan időszakokra vonatkoztatja, amelyek esetében már írásos emlékek adatai is rendelkezésre állnak, majd pedig az így szerzett empirikus tényekre támaszkodva következtet a nyelvek történetére (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 11–5, Paul 1920/1968a, 1920/1968b).¹⁰

5. Az e posztulátumokat jellemző kezdeti határozottság ugyanakkor nem sokkal az iskola indulása után el is tűnt; a konceptuális bizonytalanságot számos eset

⁸ Lásd még Osthoff–Brugmann 1878/1968: 17, illetve H. Tóth 1996: 126; Bynon 1997: 34–9; Máté 1997: 91; Robins 1999: 210; más oldalról pedig Bezeckzy 2002: 88, 93.

⁹ Továbbá Róna-Tas 1978: 102–3; Bynon 1997: 74; Máté 1997: 88.

¹⁰ Vö. Bárcezi 1953: 131–2; Telegdi 1968a: 22–5, 1968b: 7–8; Balázs 1970: 35; Róna-Tas 1978: 104; Bynon 1997: 34, 73–4; Máté 1997: 89–90; Robins 1999: 199, 204; Bezeckzy 2002: 67; Cseresyési 2004: 12–3; Sándor 2011: 43; esetleg H. Tóth 1996: 126–7, 130–1, 134–5.

jelzi. Hermann Paul például dolgozataiban rendre azzal küzdött, hogy feloldja az egyéni nyelvek és a nyelvszokás között az újgrammatikus tanokból fakadó diszharmoniót,¹¹ míg Berthold Delbrück a kivétel nélküli hangtörvények tételének lelkes szószólójából pályája végére annak tagadó-jává vált.¹² Ezzel kapcsolatban találóan írja Bezeczky Gábor: „kizárólag nézeteik, módszereik és gyakorlatuk alapján még azt sem lehet egyértelműen megmondani, kit kell újgrammatikusnak, és kit az újgrammatikusok ellenfelének tekinteni” (2002: 29–30).¹³

Míndez azonban szinte várható jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy a változások szigorú szabályszerűségének, valamint az individuális nyelvek kizárólagos realitásának együttes hangsúlyozása csakis egy olyan nyelv képét körvonalazhatta, amely – paradox módon – egyszerre végtelenen abszolutizált (kontextusából kiragadott) és szélsőségesen relativista (kontextusába ágyazott). Az iskola első generációs képviselői tehát úgy mutattak rá a schleicheriánus tételek elvi-metodológiai problémáira, hogy közben maguk is az elődeikéhez hasonló hibába estek.

Elméleti elgondolásaikat egyébként sem tudták volna ténylegesen érvényre juttatni. Kiindulópontjuknak, az egyéni beszédtevékenység mechanizmusának az érdemi tanulmányozása csupán eszközfonetikai és kísérleti pszichológiai mérésekre támaszkodva képzelhető el. Ezek azonban – Pierre Rousselot, illetve például Albert Thumb és Karl Marbe révén¹⁴ – ekkor már elindultak ugyan, de az újgrammatikus kérdésfelvetés nagyságrendjéhez képest eredményeik nyilván meglehetősen kevésnek bizonyultak.

Így az individuális „pszichofizika” vizsgálatának szempontja mindössze elvi síkon, illetőleg az irányzat fiziológiai közelítésmódjában volt tetten érhető, míg az egyes történeti esetek konkrét magyarázata jószerivel a régi írásos anyagokra hagyatkozott, mégpedig – az artikulációs fonetikai profilon túl a korai nyelvemlékek szórványjellegéből adódóan – a 19. századi hagyományokhoz híven továbbra is a hangváltozásokra koncentrálna. Ennek eredményeképpen viszont az elmélet és a gyakorlat között óriási kontraszt támadt: az újgrammatizmus egyidejűleg volt teoretikus és pozitivisták irányzat, amely szembe is helyezkedett a megelőző tanokkal, ugyanakkor illeszkedett is azokhoz.¹⁵

Noha a fiatal lipcsei tudósok eredeti állásfoglalása szerint a cél az összehasonlító iskola „módszertani elveit átalakítani és azt a ködképet, amely nem tagadhatja meg ködhazáját, örökre odahagyni” (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 15, vö. 20),¹⁶ az új nemzedék nyelvészete nem váltotta fel a régit: ellentmondásokkal, de lényegében magába integrálta. Jól tudjuk, hogy az újgrammatikusként számon tartott Antoine Meillet egyaránt elfogadta Paulnak a heterogenitásra alapozó izoglossza-elméletét és August Schleichernek a változatosságot negligáló leszár-

¹¹ Róna-Tas 1978: 104; Koerner 2008: 117–8.

¹² Máté 1997: 93–4.

¹³ Lásd még Fehér 2004: 13, a klasszikusok közül pedig Bahtyin–Volosinov 1930/1986: 214–5.

¹⁴ Munkáik korabeli ismertetéseit lásd Gombocz 1902, 1909b.

¹⁵ Vö. Máté 1997: 90–1, 94–5, 111–2; Robins 1999: 199; további adalékokhoz Fehér 2004: 11–3; Sándor 2011: 43.

¹⁶ Lásd emellett Robins 1999: 199.

mazási ágrajzát, vitapartnere, Hugo Schuchardt viszont a hangtörvények tételét éppúgy elutasította, mint a családfamodellt.¹⁷

6. Ez a konceptuális kétféleség a 19–20. század fordulóján hazánkban is jellemző volt; Gombocz munkáiból a korabeli magyar nyelvtudományról általában véve ugyanilyen kép rajzolódik ki. Nyelvészeink az újgrammatizmust egyfelől a történeti szemlélet kizárólagosságára hivatkozva a korábbi iskola szerves folytatásának tekintették,¹⁸ másrészt azonban olyan irányzatnak, amely a megelőző nézetrendszertől radikálisan különbözik.

Külföldi kollégáikhoz hasonlóan a komparatív vizsgálataikat a gyakorlatban egyébként schleicheriánus módon végző magyar kutatók is kifogásolták, hogy a nyelv beszélőkön kívüli, mechanikus természeti jelenség, a változás szabályosságának megtörése pedig hanyatlás lenne. Követendőnek – legalábbis elvben – már az ellentétes lipcsei tanokat, vagyis az egyéni nyelvekből kiinduló „biogenetikus alap-törvény” és az ezzel járó pszichofizikai-hangfiziológiai megközelítést tartották.¹⁹

7. Az újgrammatizmus képviselői nézeteiknek e sajátos kétarcúsága miatt szinte a kezdetektől a kritika kereszttüzében álltak. Nemcsak mestereik, a klasszikus összehasonlító nyelvészek bírálták, sőt – minden bizonnyal szakmai féltékenységből – nemegyszer gúnyolták elképzeléseiket,²⁰ de heves ellenzőkre találtak azok körében is, akik már a schleicheriánus nyelvtudomány elveivel és módszertanával sem értettek egyet.²¹

Mivel az elmarasztaló vélemények középpontjában mindkét oldalról a kivétel nélküli hangtörvény axiómája állt, érthető, hogy az újgrammatikusok ennek kifejtésével igen sokat foglalkoztak.²² A lipcsei iskola ragaszkodott az adott időben és térben végbemenő változások merev regularitásának tételéhez, az ehhez nem illeszkedő alakokat pedig – az átvételek és a neologizmusok mellett – az előző nemzedék nyelvészetéből is ismert analógiával magyarázta.

Eszerint ez a beszélők képzettársításait megjelenítő tényező nem a nyelvtudás elhomályosulására és a nyelvek „aggkorára” utal, miként azt az összehasonlító nyelvtudósok gondolták, sokkal inkább olyan egyedi asszociációkra, amelyek a nyelvek történetének minden időszakában felléphetnek, így bármikor megzavarhatják a hangtörvények általános érvényesülését. Az elsősorban hangfiziológiai jellegű mechanizmusokon olykor más, tisztán pszichikai eredetű folyamatok keverednek felül (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 17–9, Paul 1920/1968b: 29–32).²³

¹⁷ Adalékként Róna-Tas 1978: 108–16, 123–9; Cseresnyési 1994: 4; H. Tóth 1996: 140–2; Máté 1997: 111; Robins 1999: 203; Bezeczy 2002: 31–6, 71–2, 74–7, 79–80, 92; Sándor 2011: 73.

¹⁸ Vö. főként Gombocz 1909e: 414, 1915: 102, 1919: 156, 1920b: 153–4, 1921/1938a: 54–9, 1921/1938b: 64, 1922/1997: 74–9, 1925: 80–2, 1927/1938: 111, 1931: 10.

¹⁹ A számtalan idevágó szövegrész közül a leginkább relevánsakat lásd Gombocz 1898a, 1907a: 69, 1908b: 499, 1908c: 328, 1915, 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86.

²⁰ Bárczi 1953: 132; Balázs 1970: 22–3, 27; Máté 1997: 87.

²¹ Máté 1997: 113.

²² Bárczi 1953: 132; Balázs 1970: 22–3, 27; Máté 1997: 93; Bezeczy 2002: 28–9; Fehér 2004: 11.

²³ Továbbá Bárczi 1953: 132; Telegdi 1968a: 22, 1968b: 8–9; Balázs 1970: 22; H. Tóth 1996: 126, 129; Bynon 1997: 34, 40, 48–9; Máté 1997: 91–2; Robins 1999: 197; Fehér 2004: 11.

Ennek megfelelően a kutatónak a nyelv tanulmányozása során számolnia kell ezekkel a lélektani jegyekkel is, de alkalmi voltukból kifolyólag a szabályos esetekhez képest kizárólag másodsorban.²⁴ Ahogy Osthoff és Brugmann írják: „szigorú elvünk [...] az, hogy addig nem folyamodunk az analógiához, amíg erre a hangtörvények nem kényszerítenek. A formatársítás számunkra is még mindig »ultimum refugium« [...], a különbség csak annyi, hogy mi jóval hamarabb és jóval gyakrabban érezzük szükségét, mint a többiek, éppen ezért, mert szigorúan vesszük a hangtörvényeket, és mert meggyőződésünk, hogy az analógia hatásának legmerészebb feltevése, ha a lehetséges határán belül marad, még mindig több hitelt érdemel, mint a mechanikus hangtörvények önkényes megkerülései” (1878/1968: 19; a szerzők kiemelését töröltem).

Mindazonáltal már maga a gondolatmenet is mutatja, hogy ez a hangtörvények bírálatára adott újgrammatikus válasz csak látszatmegoldás lehet, amely belső paradoxonokat eredményez. Egyfelől a beszélők képzettársításai – mivel individuálisak – per definitionem alkalmasak arra, hogy az érvelés során az emberekben állítólag szükségszerűen végbemenő fiziológiai folyamatok ellensúlyaként hivatkozzanak rájuk – függetlenül attól, hogy ezek a szabályos mechanizmusok egyébként léteznek-e, vagy sem (Fehér 2004: 11–2). Másrészt viszont azzal, hogy az újgrammatikusok az analógiát módszertani elvként kezdték használni, egy olyan relatív elemet emeltek be koncepciójukba, amely a hangtörvények tételéből adódó abszolutizált nyelvképpel nem férhetett össze (Fehér 2004: 12).

8. Nem véletlen, hogy az ebből adódó ellentmondások a lipcsei tanokra jelentős mértékben építő, 19. század végi, 20. század eleji magyar nyelvészek, így Gombocz dolgozataiban is tetten érhetők.

A jeles tudós a legelső publikációi közé tartozó Paul-ismertetésében (1898a) csakúgy, mint későbbi munkáiban az újgrammatikus elképzeléshez igazodva a hangtörvényeket olyan tudattalan mechanizmusoknak tekintette, amelyek meghatározott térben és adott időben végbemennek, hacsak nem keresztezi őket valamilyen egyéni kiindulású pszichofizikai folyamat (7–9, 11–2, 53–60, 198–9).

Erre alapozva Gombocz fokozatosan egy olyan tipológiát vezetett be, amelyben az új hangsorok vagy „önálló” (később: „független”), vagy analógiás változások eredményei. Az utóbbiakkal szemben, amelyek különféle hangalakok egyedi pszichikai társításaiból származnak, az előbbieket háttérben nem a szavak közti hasonlóság, hanem döntően fiziológiai tényezők állnak. Mindkettőnek két alfajtája van. A főként az emberi szervezet élettanához kapcsolt általános, „önálló” folyamatok közé a képzés lassú eltolódását mutató hangtörvények (*sēr* > *sör*), illetve a szó belseji hangok asszociációiból adódó szórványosabb hangcserék (*bēdnár* > *bodnár*) tartoznak. A ritkább előfordulású analógia belső (hasonlósági, aszintaktikai) és külső (érintkezési, szintaktikai) jellegű lehet: az első csoportba sorolható például a *szót*, *szók* terjedése a „szabályos” *szavat*, *szavak* helyett, a má-

²⁴ Vö. Fehér 2004: 11–2.

sodikba pedig az olyan esetek, mint a *szedett-vett* > *szedett-vedett* változás (ezekhez lásd főként 1921/1938b: 66, 69–73, 1922/1997: 86–8, 90, 92–100, 125–6).²⁵

9. Gombocznak az újgrammatikus nyelvészethez való viszonyulása azonban az ebből leszűrhető képnél némileg összetettebb. Ez az osztályozása ugyanis csak kevésbé tért el Paul koncepciójától, az a jelentéstani és szintaktikai kategorizáció azonban, amelyet pályája során e mellé állított, még ennyire sem követte a lipcei, a szokásos és alkalmi képzetjelentések kettősségére építő szemantikát, illetve a „szintetikus” pszichikai mondatértelmezést (1898a: 97–103, 236, 238–9, 433–8).²⁶ Önálló és analógiás alakulásokkal, ezeken belül pedig hasonlósági (*száj* ’korsó szája’) és érintkezési típusok (*hitves feleség* ’hű társ’ > *hitves* ’feleség’) további alcsoportjaival dolgozó jelentésváltozási rendszerezésének, valamint „analitikus” lélektani mondatfelfogásának vázát éppen a Paul riválisának tartott Wilhelm Wundt pszichológiája adta (ehhez vö. mindenekelőtt Gombocz 1902–1903/1997: 31–72).²⁷

Gombocz – amint az a Wundt néplélektanáról (1900) írt recenziójából (1902–1903/1997) is kiténik – világosan érzékelte a pauli és a wundti elképzelés közt lévő feszültséget. Paul ugyanis az ember pszichofizikai folyamatairól – a Steinthal–Lazarus-páros kissé ellentmondásos munkái nyomán – jórészt a herbartianus felfogásnak megfelelően vélekedett, így az egyén valamiféle eleve adott, matematikai úton leírható asszociációs rendszerét feltételezte. Wundt „Völkerpsychologie” koncepciójában lényegében ellentétesen közelített, amikor úgy gondolta, hogy a kérdés társas kontextusában, a közösség nyelvére támaszkodva vizsgálendő: az abszolútizált „képzetmechanikával” tehát – legalábbis elvi kiindulópontjában – egy relatív szemléletű néplélektan állt szemben.²⁸

Wundt hatására Gombocz a pauli nézetekhez immár kritikusan viszonyult. Kifogásolta, hogy miközben az újgrammatikusok a hangtörvények mögött álló élettani változásoknak nem tudják okát adni, az összefüggéseket keresve az analógiával szemben mégis ezeket részesítik előnyben, ennek következtében viszont a pszichikai asszociációkat sem ítélik meg a valódi jellegzetességeiknek megfelelően (1902–1903/1997: 23–4).²⁹ Szerinte a képzetkapcsolatok természetének megelőző feltárása lenne „az analógiás magyarázat helyességének feltétele. A nyelvtörténeti kutatásokban azonban rendszeresen megfordítva történik a dolog. Mivel *a* a hangtörvényeknek meg nem felelő alak alkalmasan *b* hatásából magya-

²⁵ Vö. még Gombocz 1915: 102, 107, 1925: 83, 1925–1926/1940: 63, 66–7, 94–8, 1931: 5, 10.

²⁶ Vö. Gombocz 1926/1997: 161–2, 1929c: 11–3, 1929–1935/1949: 22–3; Paul 1920/1968c.

²⁷ Továbbá Gombocz 1911b, 1911/1938, 1915: 104, 1916b, 1919: 156, 1920b: 155, 1921/1938a: 56–7, 59–61, 1921/1938b: 69–71, 1922, 1922/1997: 101–28, ezen túl lásd még Gombocz 1926/1997: 164–6, 1929c: 13–8, 1929–1935/1949: 23–8.

²⁸ Vö. Gombocz 1902: 161, 1902–1903/1997: 10–5, 1909c, 1911/1938: 23–4, 1915: 100–1, 1920b: 154–5, 1921/1938a: 58–63, 1921/1938b: 64–5, 1922/1997: 75–82. A két irány modern bemutatásához pszichológiai oldalról lásd például Pléh 1992: 69–70, 91, nyelvészeti vonatkozásban pedig mindenekelőtt Koerner 2008: 117, 121, emellett Fabricius-Kovács 1969: 50–3; Máté 1997: 72–7, esetleg H. Tóth 1996: 122–4, 136.

²⁹ A szabályos mechanizmusok háttértényezőit illető korabeli – például éghajlatra, beszédhibára, artikulációs kényelemre hivatkozó – naiv vélekedésekhez vö. Gombocz 1898a: 57–8, 1902–1903/1997: 24–9, 1922/1997: 100–1.

rázható, feltesszük, hogy *a* és *b* képzele között az asszociálókapocs csakugyan megvolt” (1902: 160–1, vö. még 1922/1997: 116).

Gombocz úgy látta, hogy ezeket a folyamatokat ezért mindenképpen tanulmányozni kell, de – a megközelítés egyoldalúságát elkerülendő – a pszichológiára korábban jellemző, az individuumra összpontosító vizsgálódásoknál nagyobb hangsúlyt fektetve a nyelv közösségi beágyazottságára, a „néplélektani” sajátosságokra (1920b: 154, 1921/1938a: 61–3, 1922/1997: 79–82). Hiszen „a beszélő ember nem magára, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt társas közösséget, népet alkot, s e közösség tagjainak folytonos érintkezése, egymásrahatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele” (1920b: 154, lásd még 1921/1938a: 61, 1922/1997: 79).³⁰

10. Észrevételeivel Gombocz voltaképpen a lipcsei analógiaértelmezés kulcsproblémájára érzett rá. Nevezetesen arra a paradoxonra, hogy miközben a képzet-társításokra maguk az újgrammatikusok is gyakran utaltak úgy, mint az egyének közvetlen közegének mintáitól meghatározott, relatív nyelvérzék megnyilvánulásaira, valójában sem elméleti munkáikban, sem konkrét szófejtéseikben nem ehhez igazodva jártak el.³¹

Az asszociációkat elvben a herbarti pszichológiának megfelelően algebrai képletekkel leírható, kontextusfüggetlen szabályszerűségeknek tekintették, a gyakorlatban pedig önkényesen igyekeztek analógiának minősíteni szinte minden, a feltételezett reguláris fiziológiai mechanizmusok alól kivételnek látszó esetet. Nem meglepő, hogy végül nemcsak a hangtörvények okairól, de még a képzettársítások változásainak és heterogenitásának háttéréről sem tudtak érdemben nyilatkozni.

Az e tényezők feltáratlanságából adódó zavart jól mutatja, hogy a rendszerezésben a hangtani változások közül csak a módosulások kaptak helyet. Így az újgrammatikusok a többlethangokkal kiegészült szavakat (például a *tulipán* szó *tulipánt* alakját) – mivel magyarázatukra nem mindig kínálkozott megfelelő analóg hangsor – nagyrészt csak mint valamiféle a nyelvi folyamatokhoz szervesen nem tartozó, „inetimologikus”, „anorganikus”, „járulékos”, illetve „másodlagos” formákat jeleníthették meg (Fehér 2004: 15).³²

Hasonló problémákat tükröz a szórványos előfordulású hangcserék (*szöcske* > *szökcse*, *kanál* > *kalán*) kategóriájának bevezetése (Gombocz 1898a: 59–60). Ez utóbbi csoportba ugyanis az újgrammatikusok voltaképpen az olyan hangváltozásokat sorolták, amelyeket alkalmi jellegükből fakadóan nem utalhattak a törvények közé, viszont a képzettársítás hivatkozási alapjául szolgálni tudó szóalakok híján nemigen minősíthették őket analógiás formáknak sem (Fehér 2004: 15).

³⁰ Továbbá Jancsó 1937: 3, 6–7.

³¹ A nyelvi szocializációhoz kötődő analógia említéseihez lásd például Osthoff–Brugmann 1878/1968: 18; Paul 1920/1968b: 31, 33–4, 1920/1968c: 45–7. További adalékokhoz Paul kapcsán vö. Gombocz 1898a: 101, 193, 195; Telegdi 1968a: 25–6, általában véve Fehér 2004: 12–3, nyelvfilozófiai oldalról pedig Békés 1997: 159–61.

³² Az eljáráshoz Gombocz 1906b: 265–6, 1907c: 22, 106, 1908a: 81, 1908d: 365, 1914: 27, 1924a: 24, 1925/1950: 51, 1925–1926/1940: 88, 95, 1927b: 5, emellett 1905b: 236, 1909a: 235, 1925/1938: 97, 1925/1950: 35.

Ezeket az asszociatív eseteket egyébiránt elméletileg markánsan el is választották mindkét típustól. A szórványos hangcserék szerintük a képzés lassú eltolódását mutató szabályos mechanizmusoktól egyedi előfordulásukban és ugrászerű végbemenetelükben térnek el. A tisztán pszichikai jelenségektől pedig abban különböznek, hogy nemcsak lélektani, de fiziológiai folyamatok is, amelyeknél mindig csak egyetlen hang változik meg, méghozzá úgy, hogy ezt nem egy másik szóforma, hanem valamely az adott hangsorbeli hang indukáló hatása idézi elő (Gombocz 1902–1903/1997: 25–8, 1921/1938b: 69–70, 1922/1997: 94–6).³³

Az egyes konkrét jelenségek hovatartozásának megítélése azonban már korántsem volt ilyen egyértelmű. Az asszociatív hangcserék feltételezett pszichofizikai háttértényezői ebben a keretben ugyanúgy tisztázatlanok maradtak, mint a kizárólag lélektani jellegűnek tartott változásoké. Így nemcsak az volt kérdéses, hogy mi idéz elő egymással ellentétes irányú folyamatokat az egyaránt a szórványos mechanizmusok közé sorolt hasonulásoknál (*vidla* > *villa*) és disszimulációknál (*melegget* > *melenget*), illetve hogy elhatárolható-e egymástól a hasonlósági és érintkezési analógia, de az is, hogy mi tartozzon egyáltalán a hang- és mi a hangsortársítások csoportjába (erről lásd még Fehér 2004: 15).

Az ebből adódó összevisszaságot számos kézzelfogható eset jelzi. Gombocz például nem egy alkalommal fejtette ki, hogy az „osztályozásnál számbavehető fiziológiai, lélektani [...] szempontok többszörösen keresztezik egymást, a nélkül, hogy a csoportosításnál az egyik szempontot minden esetben a többiek elé helyezhetők” (1921/1938b: 69).³⁴ Így egykori tanára, Simonyi Zsigmond eljárásához (1881, 1890, 1903–1904, 1904) hasonlóan az analógia fogalmát a szokottnál tágabban értelmezte (Gombocz 1922/1997: 117–28).³⁵ Mindeközben viszont a Horger Antal könyvéről (1914) írt recenziójában megróttta pályatársát azért is, mert – a kontaminációt (*csokor* × *bokréta* > *csokréta*) Paul nézeteinek megfelelően külön kategóriaként kezelve – leszűkítette az analógia hatókörét (Gombocz 1915: 104–6), de azért is, mert nem ragaszkodott a belső és a külső képzettársítások szétválasztásához (Gombocz 1915: 107).³⁶

11. Mindazonáltal eléggé világos, hogy azt a nyelvi relativitást, amelyet az analógiának, a szórványos asszociációs változásoknak és a többlethangok megjelenéseinek átmeneti jelenségeiben tetten érhetünk, a környezetéből kiszakított individuum beszédtevékenységére alapozva nem lehet megmagyarázni. A társas viszony – legalábbis episztemológiailag – elsődleges kell, hogy legyen az egyéni pszichikus funkciókhoz képest.³⁷

A szemléleti fordulópontot a *Völkerpsychologie* nyelvtudományi adaptációja jelenthette volna, meghirdetett programját azonban már maga Wundt sem valósí-

³³ Az alfajtákhoz vö. emellett Gombocz 1898a: 60, 1905a: 110, 1907c: 107, 362, 1908d: 365, 1909d: 29, 1912b: 121, 1912c: 119, 1917a: 424, 1920a: 4–5, 1924c, 1925/1938: 100, 1925/1950: 1–2, 27, 35, 37, 42, 51, 1925–1926/1940: 77–8, 84, 90, 94–8, 1926a, 1927b: 4, 1929a: 337, 1929–1935/1949: 120.

³⁴ Emellett Gombocz 1902–1903/1997: 24, 1922/1997: 117.

³⁵ Továbbá Gombocz 1906a: 475, 1907c: 109, 363, 1908e: 287, 1910c, 1913b, 1917–1920: 7, 1920a: 6, 1929–1935/1949: 175. A kérdéshez kiegészítésként Gombocz 1919: 156.

³⁶ Vö. Gombocz 1902–1903/1997: 30, 1921/1938b: 70–1, 1922/1997: 117–28.

³⁷ Az elvről lásd még Békés 1997: 34.

totta meg konzekvensen. A néplélektani kutatásait és a párhuzamosan futó individuális asszociációkísérleteit nem vonatkoztatta egymásra, így nyelvi jellegű következtetéseiben nemegyszer éppen oda jutott, mint ellenfele, Paul.³⁸ Attörész Gombocz nyelvészetében sem következett be.³⁹ Elméleti írásaiban rendszeresen hivatkozott Wundtra, a vizsgálódás haladási irányát összességében mégis a lipcsei álláspontnak megfelelően jelölte ki.

Változástipológiája kidolgozásakor elkülönítette az egyénhez kötött „eredeti, spontán” és a közösségi vonatkozású „utánzó, imitatív” alakulásokat. Ahogy írja: „Ha például valaki a hagyományos és szabályos *tereh* alak helyett a hangátvetéses *teher* alakot használja, mert tudatának pillanatnyi állapota következtében a hangképek és mozgásképek lepergésében beállott zavar arra kényszeríti, hogy az *r* és *h* hangokat fordított sorrendben artikulálja, eredeti változásról beszélünk. Ha ellenben a hangátvetés lelki, illetve pszichofizikai feltételei nincsenek meg a beszélő lelkében, csak elfogadja, eltanulja környezetétől a kész hangátvetéses *teher* alakot, utánzó változással van dolgunk. Az eredeti változásokban a folyamat egyéni lélektani, míg az utánzó változásokban társaslélektani jellege domborodik ki” (1922/1997: 83, a szerző kiemelésit töröltem; vö. még 1921/1938b: 66). Bár Gombocz a közösségi utánzás meghatározó szerepét a nyelvvelajátításban, nyelvi szocializációban elismerte, úgy vélte, hogy a tudósok a nyelvi folyamatok feltárása során az „intraindividuális” jelenségekre érdemes koncentrálnia (Gombocz 1921/1938b: 66–8, 1922/1997: 83–4).⁴⁰ A *Völkerpsychologie* szellemisége a gyakorlatban még ennyire sem érezte hatását, Gombocz etimológiáit és az ezekhez kapcsolódó történeti fejtegetéseit javarészt az újgrammatikus metodológiai előírások szerint készítette el.⁴¹

12. Mivel ily módon ebben a keretben a szabályosnak vélt hangfiziológiai mechanizmusok háttértényezői kérdőjelesek, az analógiás alakulásoknak, az asszociációs hangcseréknek és a többlethangokkal járó változásoknak a mozgatórugói pedig bizonytalanok maradtak, stabil fogódzónak immár egyedül a nyelvi adatok látszóttak. Ennek eredményeképpen viszont a 19–20. század fordulójának újgrammatizmusa a hangtani folyamatok vizsgálatán érdemben éppúgy nem léphetett túl, mint a megelőző schleicheriánus nyelvészet. Az iskola fokozatosan veszített teoretikus jellegéből, és eljárásaiban egyre inkább a pozitívizmus kerekedett felül.⁴²

Nem véletlen, hogy miközben Gombocz elismertebb magyarországi kollégáinak munkásságában Wundt elméletének hatása – Horger nyelvészeti bevezetőnek szánt tankönyvén (1914) kívül – nem is igen jelentkezett,⁴³ a régi nyelvi

³⁸ Ehhez vö. Pléh 1992: 91.

³⁹ Más irányból közelítve lásd Fehér 2004: 20.

⁴⁰ A kétféle lélektani megközelítés és a hangtörvény-koncepció jellegzetesen ellentmondásos ötvözéséhez Gombocz 1898a: 53–61, 1902–1903/1997: 23–4, 28–9, 1915: 102–4, 1921/1938b: 69, 71–2, 1922/1997: 86–7, 98–101, esetleg 1910b: 267, 1929–1935/1949: 159.

⁴¹ Ehhez – a számtalan itt idézhető szöveghely közül – a legkülönfélébb területekről válogatva vö. például 1907c, 1909a, 1912a, 1914, 1920a, 1925/1938, 1928, illetőleg 1925/1950: 11, 35, 53, 1926b, 1927a: 123, 125, 127, 1929–1935/1949: 154–5.

⁴² Más oldalról közelítve vö. Békés 1985: 8, 44, 48, 54, 1997: 172; Máté 1997: 94–5; Sándor 2011: 42–3.

⁴³ Vö. Jancsó 1937, Fabricius-Kovács 1969, esetleg Kövendi–Kontra 1991, Sándor 2011: 243–4.

anyag gyűjtése a „Magyar Nyelvőr”-mozgalommal összekapcsolódva minden korábbinál nagyobb lendületet vett.⁴⁴ Ekkor készültek például a Simonyi–Szarvaspáros (NySz.), valamint a Szamota István és Zolnai Gyula nevéhez fűződő szótárak (OklSz.), de ez idő tájt indultak meg a hazai újgrammatikus nyelvészet csúcsteljesítményének, Gombocz és Melich nemzetközileg is méltatott etimológiai vállalkozásának munkálatai (EtSz.).

Az utóbbinak a története az újgrammatizmus pozitivista profilváltása szempontjából külön tanulságos, hiszen közismert, hogy a monumentális összeállítás éppen az adatelvű közelítésmóddal járó teljességigénynek esett áldozatul. A főként szerkesztői munkálatokat végző Gombocz mellett a magyarázatok írásában dominánsabb szerepet vállaló Melich János nem tudott, de valójában nem is akart szelektálni: egyre terjedelmesebb etimológiákat írt, így harminc év alatt mindössze a *geburnus* szócikkig jutott el.⁴⁵

13. A szemléleti átrendeződés ugyanakkor metodológiai téren is érezte hatását. A kezdeti elvi szembenállás ellenére az újgrammatizmus immár ebben a tekintetben sem igazán különbözött az összehasonlító nyelvészettől. Tudományos eszményévé szintén az olyan, elfogulatlanak vélt elemzés lett, amelynek során az írásos adatokból kiolvasva „objektív, egyértelmű tények tárulnak fel, minthogy – következetes és helyes eljárás esetén – a tárgy önmagában, objektív módon hozzáférhető mivoltában eleve biztosítja önnön megismerhetőségét” (Békés 1997: 166).⁴⁶

Ezt az attitűdöt mutatja többek között az, ahogyan Melich morfológiai témájú értekezésének summázatában érvelt: „Meggyőződésem, hogy sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás azonos eredetű. [...] Külön kiemelem, hogy bizonyításomban sohase indultam ki olyan változásokból, amelyek megtörténhettek, hanem csakis olyanokból, amelyek tényleg megtörténtek. Bizonyításomat ezzel tapasztalati: pozitív alapra fektettem” (1914a: 75, a szerző kiemelését töröltem).⁴⁷ Ebből a kutatói magatartásból adódik, hogy a századforduló újgrammatikusai különös érzékenységgel tekintettek diletánsnak minden olyan szófejtést, amelyben a kutató szerintük nem az objektív tényekre, hanem saját nyelvérzékére hagyatkozott (Békés 1985: 44–5, 49–50, 1997: 20, 146, 156, Fehér 2004: 9, 14–5).⁴⁸

Melich például magát a tudományos igazság képviselőjének tüntetve fel több cikkében is felszólalt az újgrammatikus módszertanhoz nem illeszkedő „laikusok” etimológiáival szemben (1904a, 1904b).⁴⁹ Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor pedig történeti szótárak (NySz.) bevezetőjében tartották szükségesnek a problémát felvetni és az ügyben a pozitivismus szellemiségének megfelelően állást foglalni. A szerkesztőknek – írják – „mindenek előtt azzal a kérdéssel kellett

⁴⁴ Láncz 1982: 107–16; Békés 1985: 54, 1997: 163, 172.

⁴⁵ Az előkészületekhez lásd Gombocz–Melich 1906, 1912, a szótártorzóról és kiadásának történetéről pedig Gombocz 1927/1938: 111; Kiss L. 1970: 54–8, 1995: 65–72; Németh 1972a: 86–100, 1972b; valamint Fehér 2004: 16.

⁴⁶ Vö. még Békés 1985: 49, 1997: 167–8, illetve Fehér 2004: 19.

⁴⁷ További adalékokhoz Békés 1985: 44, 48; Fehér 2004: 19–20.

⁴⁸ A neológia felől közelítve Láncz 1982: 68–71, 85–9.

⁴⁹ Vö. még Hunfalvy kapcsán Békés 1985: 52.

tisztába jönnie, hogy oly esetekben, midőn nyelvérzék és eszmélkedés küzdenek egymással s mindegyik a maga jogos követelésével áll elő, melyiknek adjon elsőbbséget, melyiknek a szavára hallgasson. S mi e kérdés megoldását úgy gondoltuk leghelyesebbnek, ha ily kétes esetekben az adatok vallomását fogadjuk el irányadónak” (I.: XV–XVI).⁵⁰

14. E hozzáállás következményeként a korabeli nyelvtudósok – bár elméletileg a nyelvi heterogenitást hangsúlyozták (Róna-Tas 1978: 105) – szöfejtéseikben, valamint az egyes konkrét jelenségek taglalásakor az írott anyag stabilitásából kiindulva a nyelvet alapvetően homogénnek tekintették (Fehér 2004: 10). „Az újgrammatikusok és követőik számára a homogeneitás összekapcsolódott a tudományosság követelményével. Mintha a nyelvészet kizárólag akkor lehetne tudomány, ha a nyelvet homogén jellegű tárgynak fogná fel” (Bezeczky 2002: 88, lásd még 93).

A lipcei posztulátumoknak megfelelően a nyelvek, illetve nyelvváltozatok közti átmenetekről beszéltek (vö. Róna-Tas 1978: 105–7, Cseresnyési 1994: 4), történeti-etimológiai érveléseikben azonban teljes mértékben a pozitivistá-összehasonlító iskola hagyományaihoz illeszkedtek. Az egyes nyelveket és nyelvjárásokat egymástól élesen elhatárolva a belső keletkezésű és idegen eredetű szavak szigorúan vett kettősével dolgoztak, a dialektusokat pedig mint eléggé markánsan elkülöníthető, egyenként homogén alrendszereket tüntették fel (Bezeczky 2002: 29, Fehér 2004: 10, 2011a: 112–3).⁵¹

Noha eredetileg a folyamatokat kívánták megragadni, az írásos adatok kronológiai egymásutánjára fókuszálva a nyelvi változásokat valójában elődeik nyelvészetének megfelelően megint csak úgy jelenítették meg, mint valamiféle elmozdulásokat homogén állapotokból más, szintén egynemű állapotokba (Fehér 2004: 10).⁵²

15. Ennek tükrében egyébiránt az sem olyan érthetetlen, hogy Gombocz a húszas évek derekától – korábbi nézetei nagy részének fenntartása mellett – hogyan lehetett egyúttal a lipcei tanokkal elvileg radikálisan szembehelyezkedő Ferdinand de Saussure híve.⁵³ A strukturalizmus nyelv-beszéd dichotómiája a Paul-féle Sprachusus-Sprechtätigkeit révén voltaképpen már a „levegőben lógott”. Ez a szinkronia és a diakronia szétválasztásával együtt pedig lehetőséget teremtett az újgrammatikusoknak arra, hogy a relativista, lélektani szemlélet és az abszolutizált, pozitivista látásmód ütközéséből adódó paradoxonokat – legalábbis látszólag – elfedjék. A változások háttértényezőivel kapcsolatos konceptuális problémákat ténylegesen nem oldotta meg, Gombocz és követői számára mégis megnyugtatónak tűnt az az eljárás, hogy a pszichikai jegyek vizsgálatát az egyidejű metszetekbe, a történeti jelenségek tanulmányozását pedig ezeken kívülre utalják.⁵⁴

⁵⁰ Szarvas attitűdjéhez a nyelvújítás vonatkozásában ezen túl lásd Láncz 1982: 82, 91–2, 97–9.

⁵¹ További adalékokhoz Máté 1997: 134; Robins 1999: 202–3.

⁵² A kérdéshez általában véve lásd még Sándor 1998: 77, 80, 2001c: 16–7; Sándor–Kampis 2000: 127–8.

⁵³ Gombocz 1924b, 1925/1950: 79, 1925–1926/1940: 3–4, 39–40, 42, 53–61, 64, 1926/1997: 131–4, 147–8, 1927b, 1929a: 331–2, 335, 337, 1929b, 1929c: 2–4, 1929–1935/1949: 4–14, 1931: 9–11, 1931/1938: 143–5, 1934; ezeken túl vö. Fehér 2004: 20.

⁵⁴ Gombocz 1924b: 141–3, 1925/1950: 79, 1925–1926/1940: 3–4, 53, 64, 1926/1997: 131–4, 1927b: 2–6, 1931: 9–11, 1931/1938: 143–5; vö. ugyanakkor 1915: 102, 1917a: 407–8, 1920b: 153–4.

16. A korabeli újgrammatizmus pozitivista meghatározottságának felerősödésével függ össze az is, hogy bár az analógiát a századfordulón elméletileg már a vélt szabályos mechanizmusokkal egyenrangú tényezőnek tartották, a gyakorlatban az adatokból szerintük objektív módon megállapítható hangtörvényekhez képest továbbra is csak valamiféle bizonytalanul megítélhető jelenségnek tekintették. Ezért – lényegében a klasszikus lipcei állásponthoz visszatérve – a képzettársításokra konkrét esetekben mindössze jobb híján és relativitásukat figyelmen kívül hagyva hivatkoztak. Az újgrammatikusok történeti-etimológiai érveléseiben az analógia rendre másodlagosan tűnt fel, de ekkor is olyan általános érvényű asszociációként, amely – hasonlóan a feltételezett reguláris hangváltozásokhoz – az egy nyelvet, illetve nyelvjárást beszélőknél mindig egy időben és egyformán jelentkezik (Fehér 2004: 12).

Jól érzékelhető ez többek között abból, ahogyan Melich a latin *-us* végződés nélküli keresztnevek eredetének kérdését taglalta. Ezeket kezdetben a hangtörvényekre alapozva egyértelműen olasz, német, valamint szláv közvetítésű jövevényeknek minősítette (1905, 1907, vö. 1914b: 97). Miután azonban számos olyan névformát fedezett fel, amelyek elképzelésének ellentmondtak (1914b: 99–104), ezeknek az alakoknak a létrejöttét mégis inkább az átvételkor a nyelvterület egészére kiterjedő analógiás hatásból származtatta (249–55),⁵⁵ de csak addig, amíg e feltevés helyett egy a szabályos mechanizmusok elvéhez jobban igazodó, újabb magyarázatot nem talált (Melich 1940).⁵⁶

17. Mindezek után érthető, hogy a pozitivista szófejtő módszertan nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket. A várt egyértelmű etimonok helyén sokkal inkább bizonytalan fejtegetések álltak (ehhez vö. még Szilágyi N. 1999: 345–9, Fehér 2004: 17–9). Az újgrammatizmust megelőző időszakban és manapság újra hangutánzónak tartott *sirály* szót (CzF. V.: 841, TESz. III.: 547) Gombocz például a szabályos hangváltozásokra hivatkozva először kétségtelenül az ugor nyelvegyiség korából való csuvas jövevénynek gondolta (1898b: 177, 1899). Nem sokkal később viszont – szintén a hangtörvényekből kiindulva – már éppen ezt az elképzelését vetette el nagy magabiztossággal, mondván, hogy a hangsor valószínűleg rokon nyelvi alakokkal hozható összefüggésbe (1905c, vö. még 1917–1920: 4, 16).⁵⁷

Zolnai azért vette fel oklevélszótárába a *cseke* címszót, mert úgy vélte, hogy az ide tartozó személynévi adatok magyar közszói eredetűek (Oklsz. XII, 117–8). Miután azonban Melich egyik írásában az efféle etimológiákat tudománytalan, nyelvérzékre hagyatkozó nézeteknek tartva a nevet átvételnek minősítette (1904b: 315–6), Zolnai is változtatott álláspontján, így már nem pusztán ennek megfelelő helyreigazítást közölt munkája függelékében (Oklsz. 1136), de vétsége miatt a bevezetőben hosszasan mentegetőzött is. „Mindezen s más efféle köz magyar szóknak látszó neveket tehát csak kivételképen s a köznév voltokra nézve kéteseket kétségeimnek határozott kifejezésével iktattam szótáramba, s ha fölvetélükben és értel-

⁵⁵ Ezen túl EtSz. I.: 18, 89, 98, 102, 357, 366, 374, 377, 782, 784 stb.

⁵⁶ Minderről részletesebben Fehér 2004: 13–4.

⁵⁷ Hasonló esetekhez lásd többek között CzF. I.: 1022–3; Gombocz 1910a és TESz. I.: 539–40.

mezésükben talán többször is tévedtem, legyen mentségem az a körülmény, hogy neveink nyomozása terén Melich legutóbbi nagybecsű búvárlataiig jóformán alig történt valami nyelvészeti irodalmunkban. És bármily aggályossággal vettem is a régi neveket mai magyar szavakkal egybe, már szótáram befejeződése előtt is nem egyről vissza kellett vonnom nemcsak habozva tett, de olykor határozott állításomat is, amint a függeléknek *bitó, bot, buga, cseke, duda*, illetőleg *karácsony* és *poroszló* cikkei tanusítják. A további nyomozások bizonyára egyéb ilyen szókat is idegen eredetű neveknek fognak könyvemből magyarázni” (XII).

Mellesleg azon túl, hogy e névalak etimológiáját máig nem sikerült egyértelműsíteni (erről Fehér 2004: 18), a helyzet kuszaságát jelzi az is, hogy bár Melich ebben a tanulmányában a név szláv jövevény voltát mint bizonyított pozitivistátényt jelentette be (1904b: 315–6), néhány év múlva maga is úgy nyilatkozott, hogy ez a feltevés hibás, hiszen a „*Cseka* > *Cseke* szn. kicsinyítő képzővel alkotott származék (egyébként ismeretlen eredetű) *Csek* szn.-ből” (EtSz. I.: 912).

Míndezt szem előtt tartva egyébiránt nem meglepő, hogy Gombocz pályája előrehaladtával az újgrammatikus szófejtési elvekhez és metodológiához egyre szkeptikusabban állt hozzá. Több terjedelmes dolgozatot szentelt annak, hogy rámutasson, az ótörök egybevetések közül „a legtöbb nem állja meg a kritika tűzpróbáját” (1906a: 470, 1907c: 22). De felhívta a figyelmet az idegen származtatást preferáló (1925: 81) és a hangutánzó-hangfestő eredeztetéstől eleve elzárkózó magyarázatok visszásságaira is (1913a).⁵⁸ Amellett, hogy a harmincas években már kissé egykedvűen nyilatkozott a Melichhel közösen készített szótárunk munkálatainak folytatásáról (Tompá 1977: 414), kételkedő magatartását mutatja az a közismert anekdota is, miszerint amikor valaki egy szó etimológiájáról tudakolódott nála, egyszerűen csak visszakérdezett: „Törökből vagy finnugorból parancsolja?” (Kicsi 2006: 39).⁵⁹

Mialatt Gombocz szómagyarázatai ennek megfelelően a klasszikus keretben maradvá, ám mégis rugalmasabb szemléletről tanúskodtak, ugyancsak elismert kortársai – problémaérzékenységük mértékétől függően – az újgrammatikus etimologizáláshoz többféleképpen, ám nála merevebben viszonyultak (Fehér 2004: 20–1, 25). Melich például mindvégig sarkosan pozitivistá volt (Benkő 1957, Kiss L. 1973, 1995, Németh 1972b, Ondruš 1991),⁶⁰ Pais Dezső etimológiáiban (vö. 1916, illetve 1921–1922) azonban az erősen adatelvű közelítésmód esetenként már „csapongó képzelettel, ragyogó fantáziával, páratlan ötletességgel járt együtt” (Benkő 1993: 35).⁶¹

18. Ez a helyzet lényegében mostanáig jellemző. Bárczi nyomán (1953: 61–6) újabban – terminológiai oldalról is éreztetve, hogy a szabályos hangtani mechanizmusok alól lehetnek kivételek – „törvények” helyett már inkább „hangfejlődési

⁵⁸ A kérdéshez vö. még Gombocz 1904: 460, 1906a: 475, 1906c: 2, 1907b, 1910a, 1911a: 354–7, 1911/1938: 32, 1912b: 122, 1916a, 1917b, 1920a: 7; Gombocz–Melich 1912: 299–300; illetve Benkő 1977: 404–5.

⁵⁹ Vö. esetleg Fehér 2004: 20–1; további adalékokhoz lásd még Benkő 1977: 406.

⁶⁰ Az idegen eredeztetés kapcsán Benkő 2003: 168.

⁶¹ Vö. még Benkő 1993: 30–63; Bárczi 1956; Sándor 2011: 81–2, 242.

tendenciákról” szokás beszélni,⁶² de a strukturalizmus tanaival is ötvözött eljárások minden más tekintetben a korábbiakat követik. Ezzel együtt a nyelvi változások háttérokai még manapság is éppen olyan tisztázatlanok, mint a 19–20. század fordulóján voltak.⁶³ Mivel pedig a problémák végső soron a klasszikus újgrammatizmus konceptuális kétféleségéből adódnak, a nyelvtörténeti kutatások tekintetében egyébként máig felülmúlhatatlan teljesítményű iskola nyelvfilozófiájának elemzési tanulságai a nyelvi változások jövőbeli modellezése szempontjából kulcsfontosságúak lehetnek.

A Paul és Wundt közötti szemléleti feszültségből könnyű felismerni, hogy az újgrammatizmus elméleti-módszertani paradoxonjai voltaképpen a vizsgálódásnak a lipcsei tételek által megjelölt kiindulópontjából, illetve az ehhez kapcsolódó haladási irányból erednek. Ezért szinte magától adódik a következtetés, hogy a továbbiakban az eddigi eljáráshoz képest a fordított útvonalat kell választanunk. Ennek megfelelően a nyelv inhomogén változásainak magyarázatához a pauli individuálpszichológia helyett a wundti néplélektan elveit célszerű továbbgondolnunk. Ekkor a közösségi értelemben vett nyelv heterogén jelenségei – éppen azért, mert az egyéni nyelvek kontextuális beágyazottságára alapozunk – mozgatórugóikkal együtt, mint az egyesek nyelvében tetten érhető, de a csoportban élő emberek változatos és folyton alakuló társas kapcsolataitól függő tényezők jelennek meg.

Természeteszerű, hogy az ilyen módon felfogott folyamatok lényegében mind valamiféle közösségi motíváltású analógia megnyilvánulásai. Mivel ezek a személyenként különböző és változó interakciós környezetnek és az egyéni nyelveknek a kölcsönhatásaiból származnak, szükségszerűen relatívak. Ezért nemigen lehetnek mechanikus képzettársítási szabályok, de olyan pszichofiziológiai folyamatok sem, amelyek függetlenek volnának az egyes ember beszédtevékenységétől.

19. Azt, hogy jó nyomon járunk, ha minden nyelvi változást társas mintahatásként (közösségi analógiaként) kezelünk, két, egymással közvetlenül összekapcsolódó tudománytörténeti momentum is megerősítheti. Az újgrammatikusok kezdeti szándékaik ellenére végül a pozitivista-összehasonlító tanokat is saját nézetrendszerük részévé tették. Ezzel szemben a lipcsei irányzat azon következetes bírálói, akik egyúttal a schleicheriánus nyelvészettel is szemben álltak, a családfamodell elutasításán túl – a hangtörvényeknek nemcsak a hatókörét, hanem a létét is megkérdőjelezve – valamennyi nyelvi folyamatot analógia eredményének tekintettek.⁶⁴

Az sem mellékes, hogy az újgrammatizmus ezen kritikussai (leginkább Schuchardt és a Pisani-féle neolingvisták köre) ehhez az állásponthoz a közösség heterogén és dinamikus beszédtevékenységére hivatkozva, jórészt a Sprachphilosophie, jelesül Wilhelm von Humboldt nyomán jutottak el.⁶⁵ A kiváló tudós

⁶² Az eredeti elvekhez továbbra is sarkosan ragaszkodva Simon 2004: 32, 40; a kérdéstről lásd még E. Abaffy 1991: 51; Fehér 2004: 11.

⁶³ Ehhez vö. például Bárczi 1953: 44–7, 50–3, 59–69, 77–81, 1958, 1967c: 7–8, 10–2, 1967d; E. Abaffy 2005, Kiss J. 2005, Haader 2006, Horváth 2006, Korompay 2006.

⁶⁴ Róna-Tas 1978: 124–7, 175–9; Bezczy 2002: 31–3, 35–6.

⁶⁵ Vö. Róna-Tas 1978: 175–9.

munkájában meglehetősen határozottan szögezte le: „Szilárd alapelveként fogadjuk el, hogy egy nyelvben minden az analógián alapul, és szerkezete a legfinomabb részletekig is szerves építmény” (1812/1985: 20).

Mindez egyébiránt nem is oly meglepő. Humboldt – annak ellenére, hogy az „energeia” fogalma kapcsán a historiográfiai munkák nagy része és már maga Chomsky is a generatív nyelvészet egyik szellemi elődjeként tartja számon (1965/1986: 116, 1968/2003: 157, 226–7) – valójában a transzformációs grammatika elveitől épp olyan természetű eltérés választja el, mint Wundt Paul nézeteitől.⁶⁶ Miközben Humboldt a nyelv társas létmódjából származtatja az egyéni nyelvek dinamizmusát, ezért a változásokat lényegében közösségi mintahatásoknak tulajdonítja (1812/1985: 20–1, 24–5), Chomsky az autonóm individuum nyelvi tevékenységét vizsgálja (1965/1986: 115–6), és az analógiát egyenesen tudománytalan magyarázó elvnek minősíti (Kálmán 2005a, É. Kiss 1998: 25–8).

20. Ezek alapján eléggé világosnak látszik, hogy ha a továbbiakban a wundti (konzekvensnek még nem igazán mondható) nézetek következetes és korszerű kidolgozására törekszünk, egy a humboldti Sprachphilosophie szellemiségét tükröző, kontextusába ágyazott, mintaalapú folyamatmodellt kell 21. századi formájában felépítenünk.⁶⁷ Tekintettel arra, hogy William Labov szemléletmódja a neohumboldtiánus iskolán keresztül rokonságot mutat a Sprachphilosophie nyelvfilozófiájával (Sándor 1999a, 1999b), a néplélektani elképzelés modernizációjához kézenfekvőnek látszik támpontként napjaink szociolingvisztikájához fordulni. Ennek megfelelően pedig a változási mechanizmusoknak egy olyan koncepcióját felépíteni, amelyben „a nyelv a közösség sajátos kultúrájának, értékrendjének leképezője, maga is része, s egyben bizonyos fokig továbbalakítója is, s nem egyszerűen két ember gondolatcseréjének eszköze, mint ahogyan a közösség sem emberpéldányok gyűjteménye, hanem tagjainak szerves egységéből alakult önálló működési egység” (Sándor 2001c: 20).

Ennek adekvát megjelenítésére pedig egy olyan többkomponensű hálózatmodell lehet alkalmas, amelynek összetevői egymással kapcsolatban állnak, még hozzá elemeik szintjén (Sándor 2001a: 131). Itt lehet ugyanis valóban biztosítva az, hogy az egyének által alkotott hálózat társas kötelékei az egyes ember nyelvére, ezáltal a rendszer egészére is hatással legyenek.⁶⁸

21. Magától értetődik az is, hogy a közösségi nyelvnek ebben a felfogásában – a modell kontextuális jellege folytán – a hangalaki és a jelentésbeli változások önmagukban nem, csak egymáshoz képest, illetve tágabb szociális közegükkel együtt értelmezhetők. A hálózatban ugyanis nincsenek a folyamatoknak eleve adott feltételei, ezek minden esetben az elemek közti kapcsolatokról alakulnak ki aktuálisan,⁶⁹ ezért ha a rendszer bármelyik eleme elmozdul, ennek közvetlen és

⁶⁶ A Chomsky–Humboldt-párhuzam klasszikus értelmezéséhez vö. Kelemen 2000: 149, 2006: 399–400; Németh T. 2006: 423; Kertész 2009–2010: 388; de másképp lásd Sándor 2011: 41.

⁶⁷ Más oldalról közelítve vö. még Sándor 2001a: 130–1.

⁶⁸ Adalékként lásd Sándor 2001a: 120–1, 131–2.

⁶⁹ Vö. Sándor 2001a: 132.

közvetett relációi az összes többi komponenst átfomálják bizonyos mértékben.⁷⁰ A modellben izolált nyelvi mechanizmusok helyett láncváltozásokat találunk.⁷¹

Korántsem lényegtelen, hogy ez a gondolatmenet illeszkedik a nyelv eredendő kialakulásának lehetséges forgatókönyvéhez is. Egyfelől az első hangalakok és jelentések nem ab ovo és külön-külön léteztek, hanem kizárólag egymással összefonódva, a kontextusból válhattak ki. Másrészt – szemben a Chomsky-féle nézetek (1975: 57, 69, 1980: 51, 230) következményeivel⁷² – a szavak már kezdetben sem a magányos egyén véletlenszerű produktumai, sokkal inkább a közösségi eseményektől meghatározott vokális cselekmények eredményei voltak. Ebből adódik a nyelv inherens csoportidentitás-jelző funkciója is: az egyes ember nyelvi megnyilatkozásai erőteljesebben vagy kevésbé észrevehetően, de bizonyos tekintetben mindig árulkodnak arról, hogy mely beszélőközösség(ek)nek a tagja, és melyeknek nem.⁷³

Nem véletlen, hogy az olyan evidenciákon túl, mint a dialektális jellegzetességeknek vagy a szlengformáknak a társas hovatarozásra való utalása, a szociolingvisztika empirikus vizsgálata a nyelvi elemek fonetikájának-szemantikájának egészen árnyalt (a kötődés mértékére utaló) közösségi beágyazottságára is felhívták a figyelmet. A számtalan itt idézhető eset közül ezúttal csak egy-egy példát említve: Labov Martha's Vineyardon végzett kutatásaiból egyebek mellett az derült ki, hogy a helybeliek annál centralizáltabban ejtik az [aw] diftongus első tagját, minél inkább azonosulnak a szigettel (1965/1975: 261–9); Friendly és Glucksberg pedig a szavaknak csak egy bizonyos körre jellemző értelmű egyéni használatai és az adott csoportba való szocializálódás kvantitatív mutatói között találtak erős korrelációt (1970/2002).⁷⁴

Mindez ugyanakkor azzal jár, hogy fel kell adnunk azt a nyelvtudományban már hosszú ideje közkeletű vélekedést, amely a közösségi nyelv vonatkozásában nemcsak a hangtani és a szemantikai változásokat, de már magukat a hangalakokat és a jelentéseket is egymástól függetlenül szemléli, ezért a köztük az egyes szavak esetében meglévő kapcsolatot önkényesnek minősíti. Mivel a két tényező abszolút módon nem, csak relatívan kezelhető, viszonyuk természete is kizárólag így közelíthető meg. Ebben az értelemben pedig a szavak fonetikai formájának és szemantikájának az összetartozása sohasem véletlenszerű, hanem mindig kontextuálisan motivált.

Ezt a hálózatmodell képes tükrözni, hiszen itt a rendszerkapcsolatok sohasem önkényesen alakulnak, a társas közeg az, ami a strukturális relációkat megformálja. A relativitásból adódóan az egyes nyelvi jelenségek közötti kötelekeknek intenzitása van, vagyis a gyakrabban előforduló elemek markánsabb mintákként szolgálnak a velük hangalaki-jelentéstani rokonságot mutató formák változási mechanizmusainak szempontjából, de úgy, hogy ezeknek az analógiás folyama-

⁷⁰ Sándor 2001a: 129–31.

⁷¹ Sándor 1998: 64, 68–9, 2001a: 128.

⁷² Vö. Farkas–Kelemen 2002: 22–3.

⁷³ Ez utóbbihoz az ún. társas jelentés kapcsán vö. még Sándor–Kampis 2000: 131–2; Sándor 2001a: 130–3, 2001b: 89, 2001c: 19–21.

⁷⁴ Labov mérésének rövid összefoglalásait lásd még Wardhaugh 2002: 173–5; Cseresnyési 2004: 89–90.

toknak az erőssége egyúttal az adott elemek közti hasonlóság mértékétől is függ. Ily módon a közösségi nyelv vonatkozásában nem is a hang- és jelentésváltozások egységéről, hanem a fonotaktikai-szemantikai minták statisztikai összjátékáról kell szólnunk⁷⁵ – nyilvánvaló ugyanis, hogy a hasonlósági hatások az egyes hangok esetében nem, csak a hangkapcsolatok tekintetében értelmezhetők.

22. Ebből pedig az következik, hogy ami a nyelvi rendszer elemeinek geneziséét (etimológiáját) illeti, az itt vázolt társas nyelvhalozatmodell a 20. századi nyelvészet álláspontját fémjelző szótárak (vö. főként EtSz., TESz.) analitikus hangváltozásokra alapozó szófejtő elveihez nem igazán illeszkedik. Ehelyett inkább – nem az egyes adatok, hanem a szemléletmód vonatkozásában – a korábbi, a Sprachphilosophie szellemiségét mutató „Nagyszótár” (CzF.) szócsaládosítási elvének (lásd mindenekelőtt I.: 15–7) fonotaktikai-szemantikai analógiáit tükrözi vissza – az ottani, meglehetősen naiv kidolgozással szemben immár korszerű formában.⁷⁶

A pozitivistá-összehasonlító iskola megjelenése óta a hang- és jelentésváltozások függetlenségére hivatkozva a nyelvtudományban axiómaként hirdetik a szavak hangalakjának és szemantikájának önkényes viszonyát.⁷⁷ Ezért az idegen származtatás preferálásával igyekeznek elkerülni a nyelvérzékre alapozó analógiás, illetve a szóforma és jelentése között motivált kapcsolatot felidéző magyarázatokat. Ezzel szemben Czuczor és Fogarasi 19. századi munkája (CzF.) még a hangalak és a jelentés szerves összetartozását feltételezve éppen a belső eredeztetést részesítette előnyben – a követő nyelvésznevezdek nem kis elégedetlenségére (vö. például Szarvas 1878).⁷⁸

A közösségi nyelv szerkezetének hálózatmodellje tehát valóban a Sprachphilosophie nyelvfelfogásával rokonítható wundti elképzelés modern, 21. századi változatának tekinthető. Konzekvensen megfelel a humboldti koncepciónak, következetesen szemben áll viszont a jelenlegi nyelvészetet leginkább meghatározó nyelvtudományi hagyománnyal.

Egyrészt a hálózat elemi szintű kapcsolatai révén – csakúgy, mint a Sprachphilosophie geneziselvű nyelvmegközelítésében – „a nyelvi változás folytonos, soha nem lesz a rendszernek egyetlen olyan eleme sem, amely nyugalomban lenne” (Sándor 2001a: 128). Így Saussure-nek a nyelvészeti elemzésekben egyébként is nehezen kezelhető szinkronia-diakronia párja (1916/1997: 103–95) helyett inkább a „panta rhei” jellegű mozgás és az ebből adódó folytonos filogenezis feltételezése a helytálló.⁷⁹

⁷⁵ Vö. még Sándor 1998: 72–3, 2001a: 130–3.

⁷⁶ A szemléleti párhuzam nyelvfilozófiai háttéréről lásd Békés 1997: 103–73, más oldalról közelítve Fehér 2008: 48–9.

⁷⁷ A tétel megfogalmazását összehasonlító nyelvtudományi részről lásd például Hunfalvy 1851: 110–2 (további adalékokhoz Lánicz 1982: 118–9; Békés 1997: 166–7), újgrammatikus oldalról vö. Gombocz 1902–1903/1997: 59, 1907b: 319, 1922/1997: 103, kiegészítésként 1898a: 97–8, 1911/1938: 24, legismertebb, strukturális nyelvészeti változatában pedig Saussure 1916/1997: 93–4, 149–51.

⁷⁸ Humboldt hasonló gondolataihoz vö. 1812/1985: 20–1, 1822/1985a: 49–50, 62, 65; a kérdéstről részletesen Békés 1997: 103–73.

⁷⁹ A Sprachphilosophie-hoz vö. Humboldt 1812/1985: 21, 1836/1985: 74, 80–4, 86–7, 102, 109–10, 112–4; Herder kapcsán Kelemen 1990: 118–9, 123–5; a romantika nyelvészleletéről általában véve pedig

Másfelől mivel e dinamizmus következtében maga a rendszer – a Humboldt elközelítésnek megfelelően – állandóan működésben van (azaz merő grammatika), nem számolhatunk invariáns formákkal, a kontextuális beágyazottság miatt pedig olyan elemekkel sem, amelyek a hálózathoz csupán járulékos vagy idegen motívumként tartoznának. Ebben a keretben tehát Saussure másik két dichotómiája, a *langue-parole* (1916/1997: 48–9), illetve a belső-külső vizsgálgatás (1916/1997: 50–2) kettőssége sem igen tartható.⁸⁰

Harmadrészt azért, hogy a hálózatkapcsolatoknak a kontextus függvényében formálódó mértékük van, egészen nyilvánvaló, hogy egy olyan összetett (soktényezős) modellhez jutunk, amelyben a rendszer stabilabb és gyengébb pontjai magukból a relációerőségekből, inherens módon jelölődnek ki. Nagyobb fokú elmozdulás a struktúra olyan összetevőjétől várható, amely laza, illetve kevés elemi kapcsolattal rendelkezik, ugyanakkor nagy hasonlóságot mutat egy a hálózatba markánsan beágyazott mintával.⁸¹

Mindez pedig egy fonotaktikai-szemantikai gyakorlati alapon szerveződő nyelvmodellt eredményez, amelynek konkrét változási folyamatai számítógépes szimulációkkal, a nyelvi adatok mutatóit hálózatrendszerbe rendezve szemléltethetők. A komplex statisztikai rendszerek működési mechanizmusai ugyanis rendre azt az S görbét követik, amely naiv formájában már a *Sprachphilosophie* stadiáliselméletében is feltűnt,⁸² modern változatában pedig – a nyelvi változások általános függvényeként – a szociolingvisztika igazolta.⁸³

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Bárczi Géza és a magyar hangtörténet. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 49–56.
- E. Abaffy Erzsébet 2005. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 106–28, 301–51, 596–609, 710–18, 789–99.
- Bahtyin, Mihail M.–Volosinov, Valentin Ny. 1930/1986. Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: Könczöl Csaba (szerk.): *Mihail Mihajlovics Bahtyin: A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 193–350.
- Balázs János 1970. A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 13–36.
- Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1956. Pais Dezső. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–22.

Bahtyin–Volosinov 1930/1986. A szinkronia–diakronia kettős problematikájáról lásd többek között Benkő 1972/2003, 1988/2003, 1993/2003, Herman 2001, Péter 2006, Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011.

⁸⁰ Vö. Sándor 1998. A nyelvi rendszer dinamizmusához lásd Humboldt 1836/1985: 83–4, 87–8, a nyelv kialakulása kapcsán 1822/1985a: 46–7; az összes elem beágyazottságához pedig 1812/1985: 20–1, 1822/1985a: 33–4, 46, 1822/1985b: 125, 139–40.

⁸¹ Vö. Sándor 2001a: 129–32.

⁸² Vö. Békés 1997: 70.

⁸³ Erről Chambers–Trudgill 1998: 163–5; Chambers 2003: 222; továbbá Wardhaugh 2002: 186–8; Crystal 2003: 414.

- Bárczi Géza 1967a. A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 581–92.
- Bárczi Géza 1967b. A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 487–578.
- Békés Vera 1985. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. (A filozófia időszerű kérdései 63.) Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- Benkő Loránd 1957. Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról. Születésének nyolcvanötödik évfordulóján. *Magyar Nyelv* 57: 1–12.
- Benkő Loránd 1972/2003. Die Bedeutung der Synchronie für die sprachgeschichtliche Forschung. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 104–15.
- Benkő Loránd 1977. Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 73: 402–9.
- Benkő Loránd 1988/2003. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 147–64.
- Benkő Loránd 1991. A „budapesti iskola” a magyar nyelvtudomány történetében. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 13–26.
- Benkő Loránd 1993. *Pais Dezső*. (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1993/2003. A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 164–74.
- Benkő Loránd 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bezeczky Gábor 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. (Modern filológiai füzetek 58.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Chambers, Jack K. 2003. *Sociolinguistic theory. Linguistic variation and its social significance*. Blackwell, Oxford–Cambridge.
- Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chomsky, Noam 1965/1986. A mondattan elméletének aspektusai. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI*. Első rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 111–319.
- Chomsky, Noam 1968/2003. Nyelv és elme. In: Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris Kiadó, Budapest, 133–263.
- Chomsky, Noam 1975. *Reflections on language*. Pantheon Books, New York.
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and representation*. Columbia University Press, New York.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára. I–VI*. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Cser András 1999. A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, Budapest, 266–84.
- Cser András 2006. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 481–512.
- Cseresnyési László 1994. *Gengo sesshoku to saikō*. (PhD-értekezés.) Tokió.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37.) Tinta Kiadó, Budapest.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár. I–II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Fabricius-Kovács Ferenc 1969. Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia. In: Szecső Tamás–Szépe György (szerk.): *Nyelv és kommunikáció. II.* (A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára 4.) Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 41–77.
- Farkas Katalin–Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia*. Áron Kiadó, Budapest.
- Fehér Krisztina 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkonceptióban. A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején. *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- Fehér Krisztina 2008. Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- Fehér Krisztina 2011a. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–28.
- Fehér Krisztina 2011b. Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. *Magyar Nyelv* 107: 72–8.
- Fodor István 1969. A nyelvtudomány társadalmi szerepe és hasznossága. In: Király Péter (szerk.): *Nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.* (Nyelvtudományi Értekezések 65.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 180–207.
- Friendly, Michael L.–Glucksberg, Sam 1970/2002. A szubkulturális szókinccsek leírásáról. Többdimenziós megközelítés. In: Várnai Judit Szilvia–Kis Tamás (szerk.): *A szleng kutatás III éve.* (Szlengkutatás 4.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 219–36.
- Gombocz Zoltán 1898a. A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–43, 433–8, 481–6.
- Gombocz Zoltán 1898b. A vogul nyelv idegen elemei I. Török jövevényszók a vogulban. *Nyelvtudományi Közlemények* 28: 148–84.
- Gombocz Zoltán 1899. Sirály. *Magyar Nyelvőr* 28: 68–9.
- Gombocz Zoltán 1902. Analógia-kísérletek. *Magyar Nyelvőr* 31: 160–2.
- Gombocz Zoltán 1902–1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–72.
- Gombocz Zoltán 1904. Szilasi Móricz: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 458–65.
- Gombocz Zoltán 1905a. Hölgy. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 109–10.
- Gombocz Zoltán 1905b. Paasonen Henrik: Die finnisch-ugrischen s-laute. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 235–7.
- Gombocz Zoltán 1905c. Sirály. *Magyar Nyelv* 1: 421–2.
- Gombocz Zoltán 1906a. Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények* 36: 470–81.
- Gombocz Zoltán 1906b. A tulipán. *Magyar Nyelv* 2: 263–6.
- Gombocz Zoltán 1906c. Kaczagány. *Magyar Nyelv* 2: 359–61.
- Gombocz Zoltán 1907a. Ernst A. Meyer, Englische lautdauer. Ernst A. Meyer, Zur vocaldauer im deutschen. *Nyelvtudomány* 1: 69–72.
- Gombocz Zoltán 1907b. Paul és Wundt a nyelv eredetéről. *Nyelvtudomány* 1: 318–20.
- Gombocz Zoltán 1907c. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 17–29, 62–72, 105–16, 153–65, 213–24, 250–63, 307–18, 357–70, 395–406.
- Gombocz Zoltán 1908a. Ácsorog. *Magyar Nyelv* 4: 80–1.
- Gombocz Zoltán 1908b. A magyar hangok időtartama. *Akadémiai Értesítő* 19: 496–9.
- Gombocz Zoltán 1908c. Magyar Tudományos Akadémia. *Magyar Nyelv* 4: 327–8.
- Gombocz Zoltán 1908d. Polgár. *Magyar Nyelv* 4: 364–5.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1908e. Sz. L. úrnak. *Magyar Nyelv* 4: 287–8.
- Gombocz Zoltán 1909a. A magyar a-hangok történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 229–84.
- Gombocz Zoltán 1909b. P. J. Rousselot: Principes de phonétique expérimentale. *Nyelvtudomány* 2: 229–30.
- Gombocz Zoltán 1909c. Prinzipien der Sprachgeschichte. *Magyar Nyelv* 5: 328.
- Gombocz Zoltán 1909d. Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache. *Magyar Nyelv* 5: 25–30.
- Gombocz Zoltán 1909e. Szinnyei József Magyar Nyelvhasználtása. *Magyar Nyelv* 5: 414–7.
- Gombocz Zoltán 1910a. Csiribiri. *Magyar Nyelv* 6: 29–30.
- Gombocz Zoltán 1910b. Hülye. *Magyar Nyelv* 6: 267–8.
- Gombocz Zoltán 1910c. Szuszma. *Magyar Nyelv* 6: 421–2.
- Gombocz Zoltán 1911a. Állathivogatók és állatnevek. *Magyar Nyelv* 7: 353–7.

- Gombocz Zoltán 1911b. Zlinszky Aladár, A szóképekről. *Magyar Nyelv* 7: 324–5.
- Gombocz Zoltán 1911/1938. Képzettársulás és jelentésváltozás. Adalék a nyelv lélektanához. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 23–33.
- Gombocz Zoltán 1912a. A magyar magánhangzók történetéből. *Magyar Nyelv* 8: 97–106.
- Gombocz Zoltán 1912b. Bibasz. *Magyar Nyelv* 8: 120–1.
- Gombocz Zoltán 1912c. Bog és családja. *Magyar Nyelv* 8: 119–20.
- Gombocz Zoltán 1913a. Hangutánzás és nyelvtörténet. Felolvastatt a M. Nyelvtudományi Társaság 1913 október 21-én tartott ülésén. *Magyar Nyelv* 9: 385–91.
- Gombocz Zoltán 1913b. H. K. úrnak, Sopron. *Magyar Nyelv* 9: 143.
- Gombocz Zoltán 1914. Török jövevényszavaink hangtanához. *Magyar Nyelv* 10: 27–8.
- Gombocz Zoltán 1915. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv* 11: 100–8.
- Gombocz Zoltán 1916a. Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv* 12: 385–7.
- Gombocz Zoltán 1916b. Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 40: 324–6.
- Gombocz Zoltán 1917a. Adalékok a török nyelvtanhoz. Megjegyzések Németh Gyula nyelvtanára. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 407–27.
- Gombocz Zoltán 1917b. Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv* 13: 238.
- Gombocz Zoltán 1917–1920. Egy ismeretlen képző. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 1–20.
- Gombocz Zoltán 1919. †Simonyi Zsigmond (1853–1919). *Magyar Nyelv* 15: 155–6.
- Gombocz Zoltán 1920a. A magyar mélyhangú *i* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 16: 2–9, 112–5.
- Gombocz Zoltán 1920b. †Wundt Vilmos (1832–1920). *Magyar Nyelv* 16: 153–5.
- Gombocz Zoltán 1921/1938a. Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 53–63.
- Gombocz Zoltán 1921/1938b. Változás és törvény a nyelvtudományban. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 64–73.
- Gombocz Zoltán 1922. Az analitikus mondatmeghatározás történetéhez. *Magyar Nyelv* 18: 119–20.
- Gombocz Zoltán 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés- és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 73–128.
- Gombocz Zoltán 1924a. Az Oslu nemzetségnév eredete. *Magyar Nyelv* 20: 23–4.
- Gombocz Zoltán 1924b. Ferdinand de Saussure. *Magyar Nyelv* 20: 141–3.
- Gombocz Zoltán 1924c. Szeder Fábian úrnak, Tab. *Magyar Nyelv* 20: 104.
- Gombocz Zoltán 1925. Szily Kálmán mint nyelvész. *Magyar Nyelv* 21: 77–84.
- Gombocz Zoltán 1925/1938. A magyar illabiális *á* történetéhez. Felolvastatt a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925. márc. 9-i ülésén. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 96–103.
- Gombocz Zoltán 1925/1950. *Magyar történeti nyelvtan. III. rész. Alaktan*. Budapest.
- Gombocz Zoltán 1925–1926/1940. Magyar történeti nyelvtan. II. rész. Hangtan II. Hangtörténet. In: Laziczius Gyula–Pais Dezső (sajtó alá rend.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. 2. kötet. Magyar történeti nyelvtan. 1. füzet. Hangtan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 63–99.
- Gombocz Zoltán 1926a. B. Zs. írja. *Magyar Nyelv* 22: 74.
- Gombocz Zoltán 1926b. Örs és Örkény. *Magyar Nyelv* 22: 6–12.
- Gombocz Zoltán 1926/1997. Jelentés- és nyelvtörténet. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés- és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 129–94.
- Gombocz Zoltán 1927a. A tővegi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 23: 119–27.
- Gombocz Zoltán 1927b. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. Az 1927. január 25-i közgyűlésen elmondott elnöki beszéd. *Magyar Nyelv* 23: 1–6.
- Gombocz Zoltán 1927/1938. Magyar nyelvészet. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 110–2.
- Gombocz Zoltán 1928. Bársony. *Magyar Nyelv* 24: 344.

- Gombocz Zoltán 1929a. Fonétikai kérdések. *Magyar Nyelv* 25: 331–7.
- Gombocz Zoltán 1929b. Mi a mondatban? Az 1929. január 22-iki közgyűlésen elmondott elnöki beszéd. *Magyar Nyelv* 25: 1–7.
- Gombocz Zoltán 1929c. *Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Mondattan.* Budapesti Bölcsészettan-hallgatók „Árpád” Bajtársi Egyesülete, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1929–1935/1949. *Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Syntaxis.* A Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Gombocz Zoltán 1931/1938. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 141–5.
- Gombocz Zoltán 1934. Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30: 1–7.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1906. *Magyar szófejtések. Mutatvány a készülő Magyar etymologiai szótárból.* (Különnyomat.) Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1912. Mutatvány a készülő Magyar Etymologiai Szótárból. *Magyar Nyelv* 8: 241–8, 292–300.
- Haader Lea 2006. A középmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 365–84.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére tanítványai és barátai.* Osiris Kiadó, Budapest, 389–407.
- Horger Antal 1914. *A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba.* Kókai Lajos Kiadása, Budapest.
- Horváth László 2006. Az ősmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–34.
- Humboldt, Wilhelm von 1812/1985. A baszk nyelvvel és nemzettel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 7–27.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985a. A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 29–67.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985b. A történetíró feladatáról. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 117–50.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 69–115.
- Hunfalvy Pál 1851. A nyelv hasonlítás elveiről és elemeiről. *Akadémiai Értesítő* 11: 78–112.
- Jancsó Elemér 1937. *Nyelv és társadalom. A nyelvészociológia feladatai és lehetőségei a magyar nyelvtudományban.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 92.) Minerva, Kolozsvár.
- Kálmán László 2005a. Analógia és nyelvtan. (Előadás.) MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://www.nytdud.hu/program/absz/kalman050607.html>. (Letöltés ideje: 2013. február 16.)
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkron? In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia. A semleges magánhangzók viselkedése tövekben és toldalékokban.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 31–43.
- Kelemen János 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kelemen János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig.* Aron Kiadó, Budapest.
- Kelemen János 2006. A nyelv fogalma Saussure előtt és után. *Magyar Nyelv* 102: 391–400.
- Kertész András 2009–2010. Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája. *Magyar Nyelv* 105: 385–401, 106: 24–34.
- Kicsi Sándor András 1997. Utószó. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés a nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 221–38.

- Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Kiss Jenő 2005. Bevezetés. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 13–68.
- É. Kiss Katalin 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest, 23–39.
- Kiss Lajos 1970. Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 47–59.
- Kiss Lajos 1973. *Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából*. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 134.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Lajos 1995. *Melich János*. (A múlt nagy tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koerner, K[onrad]. E. F. 2008. Hermann Paul and general linguistic theory. *Language Sciences* 30: 102–32.
- Korompay Klára 2006. Az ómagyar kor. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 335–64.
- Kövendi Dénes–Kontra György 1991. Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 424–30.
- Labov, William 1965/1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Papp Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 255–85.
- Láncz Irén 1982. *Szarvas Gábor*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Leskien, August 1876. *Declination im Slawisch-Litauischen und Germanischen*. Hirzel, Lipsee.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. (Elméletek, irányzatok és módszerek 1.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Melich János 1904a. Laikusok évada. A Nyelvtörténeti Szótár bírálatáról. *Magyar Nyelvőr* 33: 121–33.
- Melich János 1904b. »Ritus explorandae veritatis«. *Magyar Nyelvőr* 33: 305–27.
- Melich János 1905. *Szláv jövevényszavaink. I. kötet. 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Melich János 1907. Az Árpád-kori becéző keresztnévek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3: 165–76.
- Melich János 1914a. *A magyar tárgyias igeragozás. Alaktani fejtegetés*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Melich János 1914b. Keresztnéveinkről. *Magyar Nyelv* 10: 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- Melich János 1940. *Latin jövevényszavaink végződésének alakulásáról*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 52.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Németh Gyula 1972a. *Gombocz Zoltán*. (A múlt nagy tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh, J. [= Gyula] 1972b. J. Melich und das Etymologische Wörterbuch der Ungarischen Sprache. *Acta Linguistica* 22: 18–22.
- Németh T. Enikő 2006. Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége. *Magyar Nyelv* 102: 420–30.
- NySz. = Simonyi Zsigmond–Szarvas Gábor (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig. I–III*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Oklsz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar Oklevél-Szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Ondruš, Šimon 1991. Melich János etimológiái – mai szemmel. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 602–12.
- Osthoff, Hermann–Brugmann, Karl 1878/1968. Az újgrammatikus iskola legfontosabb módszertani elvei. Előszó. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 11–20.
- Pais Dezső 1916. Néhány -ej végű szláv személynév a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 326–32.

- Pais Dezső 1921–1922. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 17: 158–63, 18: 26–34, 93–100.
- Paul, Hermann 1920/1968a. A nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 27–8.
- Paul, Hermann 1920/1968b. A nyelvfejlődés lényegéről általában. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 28–38.
- Paul, Hermann 1920/1968c. A szójelentés változása. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 38–47.
- Péter Mihály 2006. Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában. *Magyar Nyelv* 102: 400–7.
- Pléh Csaba 1992. *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 57–84.
- Sándor Klára 1999a. A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 106: 1387–92.
- Sándor Klára 1999b. A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43: 595–606.
- Sándor Klára 2001a. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly László–Kincses Nagy Éva (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SZTE Altajisztika Tanszék, Szeged, 119–35.
- Sándor Klára 2001b. Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi? In: Nyíri Krisztof (szerk.): *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 83–93.
- Sándor Klára 2001c. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 7–48.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára–Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–43.
- Saussure, Ferdinand de 1916/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Simon Zsolt 2004. Új kézikönyv a világ nyelveiről. Fodor István: A világ nyelvei és nyelvcsaládjai. *BUKSZ* 2004/1: 30–40.
- Simonyi Zsigmond 1881. *Az analogia hatásairól főleg a szóképzésben*. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 9. sz.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1890. *Kombináció szóalkotás*. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 15. sz.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1903–1904. Elvonas. Képzők és látszólagos képzők elhagyása. *Magyar Nyelvőr* 32: 467–82, 529–51, 33: 134–44.
- Simonyi Zsigmond 1904. *Elvonas. Elemző szóalkotás*. (Javított lenyomat a Magyar Nyelvörből.) (Nyelvészeti Füzetek 11. sz.) Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Szarvas Gábor 1878. A Magyar Nyelv Szótára. Készítették Czuczor G. és Fogarasi J. *Magyar Nyelvőr* 7: 13–21, 65–74, 107–13, 153–9, 197–209, 248–56, 301–8, 360–5, 392–400, 444–55, 495–501, 547–57.
- Szépe György 2000. The Budapest School of Linguistics. *Eurasian Studies Yearbook* 72: 5–27.
- Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Táton, Budapest, 345–65.
- Tamás Lajos 1956. Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. In: Kniezsa István (szerk.): *Általános nyelvészet, stilsztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Budapest, 1954. november 11–13*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–47, 93–9.
- Telegdi Zsigmond 1968a. Hermann Paul. Bevezetés. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 21–6.

- Telegdi Zsigmond 1968b. H. Osthoff és K. Brugmann. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 5–10.
- Temesi Mihály 1980. *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1970. Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 147–55.
- Tompa József 1974. A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye. *Magyar Nyelv* 70: 129–44.
- Tompa József 1975. *Simonyi Zsigmond*. (A múlt nagy tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1977. Gombocz Zoltán a tanítvány szemével. *Magyar Nyelv* 73: 409–14.
- H. Tóth Imre 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak*. Savaria University Press Alapítvány, Szombathely.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wundt, Wilhelm 1900. *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Zweiter Theil*. Engelmann, Lipcse.

Fehér Krisztina

egyetemi tanársegéd

DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

Fehér, Krisztina

Early 20th-century Neogrammarians and language change

In the present paper, I have attempted to provide a comprehensive analysis of the two-faced character of Neogrammarian ideas, i.e., one based on the axioms, to achieve more than just further elaboration on historiographic details. The inherent theoretical and methodological dualism of the historical linguistic school is discussed in a complex way, with proper respect to the underlying causes, in order to find new perspectives for a more powerful model of linguistic change.

I will put forward the idea of a network model which does not ignore the workings of analogy in the description of language change, but rather presumes that analogy is the underlying force of all processes involved. By this system it is already possible to interpret the background of linguistic mechanisms, and also they correspond to an S-curve, i.e., the general logistic function of language change.

Keywords: Neogrammarians, language change, sound law, analogy, etymology